

איור 1: מודעה על ההילולה לקדושה מאל גטאר תשע"ט (2019). אוסף פרטי, חנה כהן־פרז.

בדומה לפולחני קדושים אחרים בצפון אפריקה. בהעתקת הפולחן לישראל אפשר לגלות מאפיינים דומים למאפייני התפתחות מקומות פולחן ברחבי ישראל.

פולחני קדושים בצפון אפריקה ובישראל

פולחן קדושים הוא תופעה מוכרת בקרב יהודים ומוסלמים בצפון אפריקה. בני שתי הדתות חלקו פרקטיקות דומות, ולכמה קדושים היו סוגדים מוסלמים ויהודים גם יחד. כפי שהראו חוקרים, כמעט בכל בית קברות במרוקו היה קבר של קדוש מקומי, והיו שיצא להם מוניטין למרחקים, וההילולות שנערכו לכבודם משכו מאמינים מכל קצווי המדינה.² גם בתוניסיה היו קברי קדושים ששימשו מוקד לעליות לרגל, למשל קבריהם של הרב חי טייב בעיר תוניס ושל ר' יוסף המערבי באל חאמה. העלייה לישראל הביאה לשינויים בפולחנים אלה, ויורם בילו הציב במחקריו על דפוסים חדשים: אימוץ מקומות קדושים בישראל (כגון קבריהם של בר יוחאי במירון

H. Goldberg, 'The Mellahs of Southern Morocco', *The Maghreb Review*, 9 2 (1983), pp. 61–69

איור 2: בית הכנסת על שם הקדושה מאל גטאר ורחל סיס, באר שבע, 2004. אוסף פרטי, חנה כהן-פרז.

ושל ר' מאיר בעל הנס בטבריה) וקידוש קברי צדיקים מוכרים פחות; ייחוס מעמד מקודש לרבנים נודעים שעלו לישראל ונפטרו בה ועריכת הילולה רבת משתתפים בימי האזכרה שלהם (כגון הבאבא סאלי בנתיבות והרב חיים חורי בבאר שבע); יצירת קדושים מקומיים חדשים ('הרנטגן' מנתיבות); חידוש פולחנים שקיימו בצפון אפריקה יחידים שיצרו מקום פולחן בביתם; התפתחות מרפאים ובעלי סגולות שמאמינים באים אליהם ממקומות שונים בישראל.³

כמה וכמה חוקרים בחנו את יחסי הגומלין בין פולחני קדושים יהודיים ומוסלמיים בצפון אפריקה

ואת העברת המסורות לישראל בידי המאמינים שעלו ארצה: הרווי גולדברג בדק קשרים בין קדושים מוסלמיים לקדושים יהודים בדרום מרוקו; יששכר בן-עמי ערך סקירה מקיפה ביותר של מקומות קדושים ופולחניהם במרוקו; חיים סעדון והיושע פרנקל סקרו את פולחן הקדושים במרוקו; אלכס וינגרוד חקר את התפתחות הפולחן של ר' חיים חורי בבאר שבע; מיכל שרף עסקה בקברי קדושים ובסיפורי קדושים בקרב יהודי תוניסיה.⁴ מחקרו של בילו על שושביני הקדושים התמקד בתפקיד

3 י' בילו, שושביני הקדושים: חולמים, מרפאות וצדיקים בספר העירוני בישראל, חיפה תשס"ה, עמ' 49–58.

4 גולדברג (לעיל הערה 2); י' בן-עמי, הערצת הקדושים בקרב יהודי מרוקו, ירושלים תשמ"ד; ח' סעדון, וי' פרנקל, 'פולחן הקדושים במרוקו', ח' סעדון (עורך), מרוקו (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים תשס"ד, עמ' 257–272; א' וינגרוד, 'הצדיקים צועדים קדימה: השוואות בין צפון-אפריקה וישראל', י' בן-עמי (עורך), מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה, ירושלים תשנ"א, עמ' 149–156; A. Weingrod, *The Saint of Beersheba*, New York 1990; מ' שרף, 'המעמד החברתי-דתי של עליות לקברי קדושים וסיפורי קדושים בקרב יהודי תוניסיה בחו"ל ובארץ', מהות, כד [גנזי מיכל: מחקרים בתרבות ובספרות של יהודי תוניסיה וצפון אפריקה] (תשס"ב), עמ' 91–99.

שמילאו – וממשיכים למלא – יחידים ויחידות שחידשו בארץ מסורות פולחניות, לעיתים קרובות בעקבות חלומות.⁵ בילו הדגיש את קשרי הגומלין והיחסים הייחודיים שהתפתחו בין הקדוש לבין השושבין או השושבינה שלהם, בעיקר בתקופות טוהרה וטומאה בחיי הנשים שהפכו לשושבניות.⁶ תפקידם של החוקרים בתהליך המיתוֹציה של קדושים והגברת הפרסום שלהם כתוצאה מהתעניינות החוקרים בפולחנים גם הם זכו להתייחסות במחקר.⁷ נקודה מעניינת נוספת היא ההתפתחות של מקומות פולחן בעיקר בפריפריה – מן הסתם בגלל מדיניות פיזור האוכלוסין במדינת ישראל בשנות החמישים והשישים, שהביאה לריכוז גבוה של אוכלוסיות יוצאות ארצות ערב בערי פיתוח ובמושבי עולים בעיקר בפריפריה הגיאוגרפית – אך גם באזורים מרכזיים ומבוקשים פחות כמו רמלה, לוד ובאר שבע. רבנים בעלי שם שעלו לישראל הצטרפו אל קהילותיהם, ולאחר פטירתם הפכו קבריהם למוקדי עלייה לרגל של מאמינים ושל פוליטיקאים כאחד.⁸

המחקרים מראים שלפולחני הקדושים, הן המוסלמיים והן היהודיים, יש מאפיינים דומים למאפייני הפולחנים הנהוגים בדתות המוגדרות נשיות, בין היתר משום שהם מתמקדים בנושאים הנוגעים לחיי היום יום, ובעיקר משום שאינם חלק מהדת הממוסדת.⁹ עם זאת מרבית ההילולות נערכות לכבוד קדושים גברים, ורק נשים מעטות זכו לפולחן הנערך לכבודן. המקרה של הקדושה לקטאר ייחודי מכמה בחינות: עצם קיומה מבוסס על חלומות, והפולחן נוסד וחוזק על ידי נשים. גם במקרים אחרים יש לחלומות תפקיד מכריע בהתגלות הקדוש וביצירת התנופה הנדרשת לפיתוח ולטיפוח של האמונה בו ושל הפולחנים לכבודו, אך כאמור במקרה זה אין קשר בין דמות היסטורית או דמות בעלת שם לבין דמות נשית בשם זה. במאמרנו נתמקד בפולחן יהודי שפרטיו ומקורותיו כמעט לא הועלו על הכתב

5 בילו (לעיל הערה 3), עמ' 16–17.

6 Y. Bilu and G. Hasan-Rokem, 'Cinderella and the Saint: The Life Story of a Jewish Moroccan Female Healer in Israel', *Psychoanalytic Study of Society*, 14 (1989), pp. 222–226

7 'בילו, ללא מצרים: חייו ומותו של רבי ואזנה, ירושלים תשס"ד, עמ' 28–61. על ראייתם של השושבינים והמאמינים את תפקיד החוקרים ראו: הנ"ל (לעיל הערה 3), עמ' 18–22.

8 ראו לדוגמה: וינגרוד, הקדוש (לעיל הערה 4). ראו גם: 'בילו וא' בן־ארי, קדושים בצמתי משמעויות: על המיתופיקציה של הבאבא סאלי', ד' אוחנה ור"ס ויסטרך (עורכים), מיתוס וזיכרון: גלגוליה של התודעה הישראלית, ירושלים תשנ"ז, עמ' 290–303.

9 בילו (לעיל הערה 3), עמ' 34.

אלא הועברו בעל פה במשך שנים רבות, בעיקר מאם לבתה. אי לכך דרש מאיתנו המחקר להתלוות אל הנפשות הפועלות המטפחות את הפולחן הישראלי, בראשן פולט בוקובזה, בתה המאומצת של רחל סיס. כמו כן עיינו במקורות השמורים בארכיונים ובספריות בארץ ובצרפת,¹⁰ ראינו עשרות נשים וגברים בני חמישים ומעלה ממוצא תוניסאי המתגוררים בתוניסיה, בצרפת ובישראל ותוניסאים בני המקום, וערכנו שני סיורים לימודיים בתוניסיה בחיפוש אחר עדויות בכתב ובעל פה ושרידים פיזיים באזור המשלימים את המידע.

אל גטאר, תוניסיה

אל גטאר היא עיר קטנה בדרום תוניסיה, בקרבת העיר גפצה (Gafsa), לצד דרך בעלת חשיבות אסטרטגית המחברת בין מזרח צפון אפריקה למערבה (איור 3). מיקום זה הפך את אל גטאר לצומת דרכים מרכזי עבור הברברים ובהמשך עבור הרומאים והערבים. במשך אלפי שנים התחלפו תרבויות אין־ספור באזור אל גטאר ויצרו את אופיו של המקום. על קיומו של יישוב יהודי במקום ומנהג עלייה לרגל שהתקיים בו העידו שרידים של בית כנסת עתיק שנעלמו זה כבר.¹¹ שמו של אזור אל גטאר נכנס להיסטוריה המודרנית במלחמת העולם השנייה – באזור זה נחל הצבא האמריקני ניצחון ראשון במלחמה נגד כוחות השריון הגרמניים והאיטלקיים. כיום יש באל גטאר אתר תיירות מקומי בזכות שחזור של הקרב ההיסטורי ומוקדי משיכה נוספים. גבעת ללה גאלה, המתנשאת כ־100 מ' מעל פני הים מצפון־מזרח לעיר, משמשת לתושבים מקום תפילה לגשמים ולהגנה ממצוקות החיים. מוסלמים מהעיר גפצה ומאזורים כפריים בסביבה עולים לרגל לגבעה במהלך היומיים שלאחר עיד אלכביר (החג הגדול). ונוסף על העליות לרגל הקבועות נשים מקומיות באות למקום להתפלל בזמנים שונים.

10 הארכיון המרכזי לאמנות יהודית, האוניברסיטה העברית בירושלים; הספרייה הלאומית של ישראל; מכון בן־צבי; הספרייה באוניברסיטה העברית, הר הצופים, ירושלים; ארכיון 'כל ישראל חברים' (כ"ח), ספריית אליאנס, פריז; המכון לחקר העולם הערבי, פריז; הספרייה הלאומית של צרפת, פריז; מוזיאון האדם, פריז.

11 C. Bismuth-Jarrassé and D. Jarrassé, *Synagogues de Tunisie*, Nimes 2010, pp. 104–105; ע' אברמסקי־בליי (עורכת), פנקס הקהילות: אנציקלופדיה של היישובים היהודיים למן היווסדם ועד לאחר שואת מלחמת העולם השנייה, ט: לוב, תוניסיה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 321.

איור 3: מפת תוניסיה – אל גטאר בדרום-מערב המדינה, מדרום-מזרח לעיר המחוז גפצה; העיר סוס נמצאת בצפון-מזרח המדינה, מדרום לעיר הבירה תוניס. עיבוד מפת גוגל: חנה כהן-פרו.

מאז שנת 2011 מתקיים באל גטאר 'פסטיבל תרבות', ומוצגת בו ההיסטוריה התרבותית, הצבאית והדתית של האזור. בשנת 1951 נחשפה סמוך לאל גטאר ערמת אבנים חרוטיות בגובה 75 ס"מ ובקוטר 1.5 מ' השקועות בחול שמקורו במעיין זורם, והיא כונתה הרמאיון (Hermaïon).¹² ממצא פרהיסטורי זה מלמד ככל הנראה על קיומה של תעשייה זעירה של התרבות המוסטרית.¹³ גבריאל קמפס, שחקר תגלית ארכיאולוגית זו, ראה בה עדות על מנהגי צליינים שפקדו את המקום בתקופה פרהיסטורית. הוא לא הוציא מכלל אפשרות ששרידי תעשייה אלה מעידים על לידתו של רגש דתי שאינו קשור ישירות לגורלו של האדם כפרט. משערים כי ממצא זה, המתוארך כ־40,000 שנה לפני הספירה הנוצרית, הוא העדות העתיקה ביותר בעולם לראשיתו של רעיון או אפילו מנהג של עלייה לרגל.¹⁴ הממצא הארכיאולוגי מוצג במוזיאון הלאומי, מוזיאון ברדו בתוניס, ושחזור שלו באל גטאר.

יהודייה באל גטאר במחצית הראשונה של המאה העשרים

יוצרת הפולחן, רחל סיס, נפטרה בתוניסיה בשנת 1959, בהיותה בת 59, ועל כן הפרטים הבאים מבוססים על ראיונות עם בתה המאומצת פולט בוקובזה ועם מאמינות אחרות.¹⁵

רחל סיס, בתו של הרב יעקב קטורזה, נולדה בתוניסיה בעיר מונסטיר (Monastir), שהייתה בה קהילה יהודית בת כמה מאות אנשים, שהייתה קשורה למוסדות בערים הגדולות הסמוכות סוס (Sousse) מצפון ומוכנין (Moknine)

12 השם הרמאיון (Hermaïon) ניתן על ידי המדענים מאחר שהממצא דומה מאוד לערמות האבנים שערכו היוונים לאורך הכבישים כמחווה לאל הרמס, מגן הרועים והנוסעים.

13 תרבות פרהיסטורית של ציידים-לקטים שפיתחו תעשייה ראשונית שבה 'עיבדו' את הסלע על מנת להוציא שברים או רסיסים ולהופכם לכלים לשימושים שונים.

14 G. Camps, 'La naissance du sentiment religieux durant les temps préhistoriques', J. Chelini and H. Branthomme (eds.), *Histoire des pèlerinages non chrétiens: Entre magique et sacré, le chemin des dieux*, Paris 1987, pp. 25–33

15 פרטים נוספים על החלומות והפולחן ראו: י' פרי, 'צלאת אל-גטאר', באתר 'תוניסיה מורשת' במרשתת (<http://tunisia.co.il/uncategorized>) צלאת אל-גטאר, אוהור ב־13 באוקטובר 2019). וכן ראו: ח' כהן-פרז, אלגריבה בנתיבי הקדושה, תל אביב תשע"ו; מ' שבתאי, 'יה סלת אל-גטאר': גלגולה של אמונה בקרב נשים יהודיות מדרום טוניס, בטוניס ובישראל 1928–2003, תל אביב 2003.

מדרום. במקום היו שני בתי כנסת ותלמוד תורה.¹⁶ השפעת הפרוטקטורט הצרפתי הייתה מורגשת במונסטיר פחות מאשר בערים אחרות בתוניסיה. בהיותה בת בכורה רחל נאלצה לעזור בטיפול באחיה הקטנים ונמנעה ממנה האפשרות להמשיך ללמוד בבית ספר.

עם נישואיה עברה רחל להתגורר בסוס, העיר השלישית בגודלה בתוניסיה, השוכנת לחוף הים התיכון, כ־150 ק"מ מדרום לתוניס, עיר הבירה. בתקופת הפרוטקטורט הצרפתי (1881–1956) התפתחה הקהילה היהודית בסוס במהירות, בין היתר בשל הגירה של יהודים מהערים הקטנות שמדרום לה, מונסטיר ומוכנין. עלייה לרגל לקברי צדיקים לא הייתה נהוגה בסוס, אך עם ההגירה מדרום החלו לפרוח גם בקרב בני הקהילה מנהגי העלייה לקברי צדיקים, כגון העלייה לרגל המסורתית לקברו של הרב פנחס וזאן במוכנין.¹⁷

לרחל הייתה בת יחידה, ומשבגרה היא התארסה עם עורך דין צעיר, יתום מאם. לאחר נישואיו השניים של אביו העדיף החתן לעבור לגור בבית הותניו יחד עם אחותו הקטנה פולט, שהייתה אז כבת חמש. רחל קיבלה אותם בשמחה וגידלה את פולט באהבה כאילו הייתה גם היא בתה.

בתקופת אימוצה של פולט החלה רחל סיס לחלום על דמות נשית שמתלוננת ארוכות על מר גורלה.¹⁸ הדמות אמרה: 'אני לבד ואיש אינו בא לבקר אותי. את אחיותיי באים לבקר, אבל אני נותרתי בודדה ועזובה'.¹⁹ רחל סיפרה על החלומות לבני משפחתה אך לא קיבלה מהם הסבר מספק. החלומות המשיכו לפקוד אותה, ותלונותיה של הדמות תכפו: 'לא עשית דבר כדי לעזור לי. עד מתי עליי לחכות לך? איני יכולה יותר להישאר בודדה. עזרי לי, בבקשה'. רחל, שהייתה מבולבלת, שיתפה אפילו את הילדה המאומצת פולט, והתייעצה עימה כיצד עליה לנהוג ומדוע

16 אברמסקי־בליי, פנקס הקהילות (לעיל הערה 11), עמ' 412–414.

17 שם, עמ' 413.

18 בן־עמי, הערצת הקדושים (לעיל הערה 4), עמ' 79–84; H. Cohen-Perez, 'Le culte d'une sainte, El Guettar, du sud tunisien au sud israelien', Diplome d'Etudes Approfondies, Université de Paris 8, 2003, p. 29. המידענים הרבים שרואינו היו תמימי דעים בנושא: הקדוש המופיע בחלום הוא אמיתי, אין לפקפק בו, כי אם לא כן – כעסו יפגעו בו; אם הקדוש מופיע בחלום, חובה ללכת לבקרו ואף לעשות לכבודו הילולה. מוטיב הבדידות הוא אחד המוטיבים המרכזיים בפולחן הקדושים בצפון אפריקה ובולט מאוד גם בפולחן הקדושה היהודייה מאל גטאר. ראו דיון להלן.

פונים דווקא אליה. תשובת הילדה הייתה פשוטה: 'כי את טובה כל כך. אימזת אותי, והיא מאמצת אותך'.

אביה של רחל, הרב קטורזה, תמך בה ועודד אותה לנסות לברר מה היא מתבקשת לעשות, ולפעול בהתאם.²⁰ תשובתה של הדמות סיפקה הסבר מפורט: 'שמי לקטאר, ואחיותיי הן גריבת²¹ ג'ר'בא וגריבת תמזרת'.²² הדמות המשיכה לספר על גלגוליה –

20 י' בילו, 'הערצת צדיקים בראי החלום – ניתוח מקרה', בן-עמי, מחקרים בתרבותם (לעיל הערה 4), עמ' 157–165; ג' חזן-רוקם, "חלום הוא אחד משישים של נבואה": פעולת הגומלין בין הממסד הטקסטואלי לבין ההקשר העממי בפתרון חלומות בספרות חז"ל, ב"ז קדר (עורך), התרבות העממית, ירושלים תשנ"ו, עמ' 45–54; ר' פידלר, חלומות השוא ידברו? חלומות התגלות במקרא ומקומם בתולדות האמונה והמסורת בישראל הקדומה, ירושלים תשס"ה; M. Eliade, *Mythes, rêves et mystères*, Paris 1972; R. Darmon, *La déformation des cultes en Tunisie*, Paris 1945; W. Kracke, 'Myths in Dreams, Thought in Images', B. Tedlock (ed.), *Dreaming: Anthropological and Psychological Interpretations*, Cambridge 1987, pp. 31–54; D. Stopper-Pérez, 'Un rêve non interprété est comme une lettre non lue', F. Heymann and D. Stopper-Pérez (eds.), *Le corps du texte: Pour une anthropologie des textes de la tradition juive*, Paris 1997, pp. 7–54

21 בתי כנסת עתיקים וקדושים בלוב, תוניסיה ואלג'יריה המשמשים מוקד עלייה לרגל למאמינים מקרוב ומרחוק נקראים גריבה – מילה ערבית שמובנה: זרה. בסיפורי ההקמה של בתי כנסת אלה מופיעים לרוב קשרים עם ארץ ישראל בתקופות קדומות, דמויות של קדושות עלומות ולעיתים גם סיפורים על ספרי תורה בעלי סגולות נפלאות הנמצאים בבתי הכנסת. 'גריבת ג'ר'בה', שנחום סלושץ כינה 'מקדש מעט בגולה', היא עד היום מוקד עלייה לרגל לאלפי מאמינים מרחבי העולם במיוחד בעת ההילולה בל"ג בעומר. מקור השם אינו ברור לחלוטין; המילה קיימת בעיקר בצורה זכרית, גריב (זר), ואילו הצורה הנקבית משמשת אך ורק לציון בתי כנסת אלה. ראו: י"י בנימין, ספר מסעי ישראל: בו יסופר מאחינו בני ישראל בארצות אסיה ואפריקא, מצבם המדיני והמוסרי, מדותיהם דעותיהם ומנהגיהם, תרגם ד' גורדון, ליק תרי"ט; י' פינקרפלד, 'בית הכנסת "הגריבה" באי ג'ר'בה', ארץ ישראל, ד (תשט"ז), עמ' 222–226; נ' סלושץ, האי פליא: האי ג'ר'בה, תל אביב תשי"ח; מ' הכהן, הגיד מרדכי: קורות לוב ויהודיה, יישוביהם ומנהגיהם, מהדורת ה' גולדברג, ירושלים תשל"ט; ב' חדאד, ג'ר'בה היהודית: בו יבא סקירה על האי ג'ר'בה, וסקירה מפורטת על היהודים תושבי האי, ותאריך הגירתם לאי, ודרכי חייהם, ומנהגיהם יומי השבת ויומי המועדים, ונהגי חתונות, ומנהגי המילה, ועל בתי כנסיות, ועל בית הכנסת לגריבה ועוד, ירושלים תש"מ; ח' כהן-פרו, אלגריבה בנתיבי הקדושה (לעיל, הערה 15); R. Attal; F. Allouche, 'Pèlerinage à la Ghriba', R. Attal; and C. Sitbon, *Regards sur les juifs de Tunisie*, Paris 1979, pp. 162–169; K. Tmarzizet and J. Pérez, *Djerba synagogue El Ghriba*, Tunis 1993; L. Valensi, *Le*

היא ואחיותיה הטביעו עצמן בים כדי שלא יילקחו בידי מוסלמים. הים פלט שלושה ספרי תורה במקום הנערות, ואלה נלקחו על ידי פרנסי הקהילות היהודיות בג'רבא ובתמזרת, ונבנו שם לכבודם בתי כנסת קדושים במיוחד שקיבלו את השם גריבה. הספר השלישי נעלם, ושב והופיע בחלומותיה של רחל בדמותה של נערה המבקשת להיגאל משיכחה ולקבל מעמד מקודש בדומה לאחיותיה.²³

בעידודו של אביה ולמרות הסתייגותו של בעלה, הרגישה רחל כי היא מוכנה למשימה והתחילה במסעה להגשמת הבקשה. היא נסעה ברכבת לעיר הדרומית גפצה, הקרובה ביותר ליעד. עם רדתה מהרכבת חשה רחל אי נוחות לנוכח ההמון הסואן ביום שוק. הסובבים היו כולם גברים יהודים וערבים, שהיו לבושים באופן דומה, והיא אישה יחידה בלבוש מערבי בעיר בה לנשים לא היה מקום במרחב הציבורי. מבוהלת ולחוצה נשאה את עיניה מעלה כשהיא מבקשת חסדי שמיים וכמובן את עזרתה של הקדושה. כאשר שבה והשפילה את מבטה, הבחינה כמו בדרך נס בתמונה כמעט סוריאליסטית: גבר עטוף בטלית עמד בחלון ביתו שמעבר לכביש. היה זה מכלוף, המכונה באבא כלפוי, מי שהפך לימים לסגנה.

מכלוף לא הופתע כלל מסיפורה של רחל. הוא ידע במה המדובר ואמר שהוא מכיר אישית את השיח' בעיירה אל גטאר. על מנת להגיע אליו היה צורך להשתמש באמצעי התחבורה היחיד שהיה בנמצא: חמור.²⁴ מכלוף לא רצה שרחל תבוא עימו, שכן רכיבה על בהמה זו נחשבה לא יאה לאישה, אך היא התעקשה ודרשה להצטרף אליו. לבסוף נכנע מכלוף להפצרותיה והם הגיעו לשיח' וזכו לקבלת פנים נלהבת. השיח' הבין את הבקשה והציע להובילם למקום.

המראה שנגלה לעיני רחל בהגיעם למקום לא היה מלבב. לאחר מספר דקות, כאשר התרגלו לעיניה לאפלולית, היא הבחינה בקיר שנראה כשריד של חזית

pèlerinage de la Ghriba, Paris 1994

22 תמזרת הוא כפר ברברי הממוקם בדרום־מזרח המדינה, כ־10 ק"מ מן העיר מטמאטה ו־40 ק"מ מדרום־מערב לעיר גאבס.

23 בסיפורים על הקמתן והקדשתן של גריבות כמו זו של ג'רבא למשל מופיעות דמויות של נערות טהורות וקדושות המחוללות ניסים. סיפורים דומים מופיעים באתר 'תוניסיה מורשת' במרשתת. סיפורים על ספרי תורה הנפלטים מהים סופרו גם בלוב. ראו דיון בהמשך.

24 עדות על אמצעי התחבורה היחיד שהיה קיים במקומות מבודדים שבהם נמצא ציונו של רב קדוש ראו: 'היה לי זיכרון של זיכרונותיהם [...] לטפס על גבי החמור של אבי, להריח את ניחוח עצי הדובדבן בעלייה לרגל לקברו של הרב' (R. Samoul, *Bouquet de coriandre*, Bruxelles 2006, p. 82)

מערה חשוכה ובאיש היושב ספון בפינה ולידו קנדיל²⁵ לוחט ובו פתילות רבות הטובלות בשמן זית. מעת לעת באו למקום נשים מוסלמיות והדליקו את הפתילות כששפתותיהן ממלמלות תפילה. לנוכח מצבו המוזנח של האתר הסירה רחל את מטפחתה מראשה ומיהרה לנקות בה את המקום.²⁶

לאחר איתור המקום החלה רחל לפעול כדי להופכו לאתר עלייה לרגל יהודי. היא קיבלה את ברכתו ואף את תמיכתו הכספית של השיח' המקומי, ועמלה בעזרתם של מכלוף וחברו טאיטו – סוחר חומרי בנייה מגפצה שנרתם אף הוא למשימה בשמחה – להגשים את החלום.

רחל הכניסה למקום ספר תורה, שהקנה לו את צביונו היהודי, והשקיעה את כל זמנה ומרצה באיסוף כספים, שיפוץ והרחבה, עד שהאתר הפך למקדש מעט – גריבה המוקדשת לדמות שהופיעה בחלומה, ושכעת היה לה שם, הקדושה לקטאר. רחל גם שילמה שכר חודשי למשפחה מקומית, משפחת ברבי, עבור תחזוקת המקום, על מנת לאפשר תפילות במשך כל השנה.

עם השלמת המשימה החלו יהודים לעלות לרגל למקום. המאמינים באו תחילה בעיקר מגפצה וסביבתה ומאוחר יותר גם מהעיר סוס. מועד העלייה לרגל נקבע לשבוע שלפני ראש השנה. משערים שתאריך זה נבחר מאחר שאינו מתנגש עם העליות לרגל אל הקדושים האחרים בתוניסיה היהודית.

מימוזה, אחת המידעניות, שמוצאה מהעיר סוס, זכרה היטב את רחל ואת הזיכרון²⁷ השנתית של לקטאר בתוניסיה:

רחל הייתה נעימת הליכות וכולם ביקשו את חברתה. היא ידעה להקשיב לזולת ואף לספר סיפורים מרתקים על הקדושה. גם אני, כאשר לאחר

25 קנדיל הוא נר נשמה בערבית־יהודית. בתוניסיה הסתפקו הנשים בביתן בכוס שהוקדשה להדלקת הקנדיל. בבתי כנסת היו תלויים קנדילים מעוטרים, מעשה צורף. העיסור, לעיתים מכסף ועבודת אומן, העיד על מעמדו החברתי־כלכלי של הנפטר שהקנדיל הוקדש לזכרו.

26 על תפקידיה של המטפחת נרחיב בהמשך.

27 זיכרון בערבית משמעותה המילולית ביקור, אך מילה זו הפכה למושג, ומשמעותה הן אצל היהודים והן אצל המוסלמים עלייה לרגל לקדוש או לקדושה. קיימנו מספר ראיונות עם מימוזה ברמלה החל משנת 1996. היא הייתה מאמינה אדוקה בקדושה ובסגולותיה, ונהגה לבלות את הלילה שלפני הזיכרון בבית הכנסת על שם אל גטאר, בכישולים לכבוד הקדושה, יחד עם עשרות נשים שראו בהתנדבות זו מצווה וחלק מעבודתן למען הקדושה.

נישואיי לא הצלחתי להרות, עליתי לרגל אל הקדושה ושטחתי בפניה את תחינתי. ואכן כעבור זמן לא רב נולד בני! פעם, כאשר חלה, פניתי אליה שוב והוא הבריא. אמרתי לה: 'יא לקטאר, עווני (עזרי לי!) זהו בנך, תצילי אותו'. והיא אכן הצילה אותו. תמיד רצוי לפנות אליה, לכל דבר – קטן כגדול. תנסי ותיווכחי.

לשם גיוס הכספים נהגה רחל להכין עוגיות תוניסאיות מסורתיות ומכרה אותן לנשות ויצי"ו שקיימו פגישות קבועות בעיר סוס. היא אף הצליחה לרתום את הנשים הללו, שמעמדן החברתי־כלכלי היה גבוה, לתרום כספים. לאחר סלילתו של כביש שהוביל אל העיירה באו גם נשות ויצי"ו לבקר במקום הקדוש. מספרים שכביש זה, המחבר את העיר גפצה לעיירה אל גטאר, נסלל בזכות תושביה של רחל. פולט בוקובה²⁸ סיפרה על סלילת הכביש:

באחת מנסיעותיה לאל גטאר פגשה אימי ברכבת יהודי בונה כבישים שהיה נשוי מספר שנים אך לא זכה לראות ילדים. הוא ביקש ממנה להדליק קנדיל ולהתפלל למענו לקדושה לקטאר. אימי כמובן הסכימה ואף ייעצה לו להגיע להתפלל בעצמו, שכן אם יעשה כך, ייוולד לו בן בשנה הקרובה. בונה הכבישים הנרגש הבטיח לה שאם אכן כך יהיה, הוא מתחייב לסלול כביש למקום. ואכן שנה לאחר מכן נולד לאיש בן, והכביש נסלל. היה זה הראשון מבין שבעה צאצאים שנולדו לו, והוא הפך לאחד הנאמנים ביותר לקדושה.

רחל סיפרה לרבים על הניסים שחוללה הקדושה לקטאר וזכתה להקשבה. היא טענה שדי לומר את שם הקדושה, 'יא לקטאר', כדי שהמשאלה תתגשם, והעזרה לא תאחר להגיע. כך באשר לעקרה, לחולה ולכל אדם השואף להיחלץ ממצוקתו. ולא רק בבקשות הרות גורל עסקינן – אם מדליקים בבית קנדיל ואומרים 'יא לקטאר' לפני מבחן של הילד בבית הספר, ההצלחה במבחן מובטחת.

28 כהן־פרו הכירה את פולט בשנת 1996, בביקורה הראשון בהילולה ברמלה. משנת 1997 ביקרה את פולט בקביעות פעמיים בשבוע ונכחה באירועים החברתיים המצומצמים שערכה. פולט הייתה משוכנעת שכל המתקשרים אליה והופכים לבני ביתה, ובהם מלכה שבתאי, אלט סמיטס, יוצרת סרטי תעודה מהולנד, וכהן־פרו, נשלחו אליה על ידי הקדושה לקטאר על מנת לפרסם את סגולותיה של הקדושה בכל אמצעי תקשורת הקיימים. גם בילו ציין במחקריו ובמאמריו שהשושבינים והמאמינים רואים בחוקרים ערוץ פרסום נוסף.

פעילותה של רחל לא נשאה חן בעיני כל בני הקהילה היהודית בסביבה ובמיוחד לא בעיני רבנים מסוימים שראו בהקמת בית כנסת בידי אישה פגיעה בסדרי הפולחן הדתי. הם אף תבעו אותה, אך בית המשפט פסק דווקא לטובתה של רחל. הידיעה על ניצחונה במשפט התפשטה במהרה, והתעוורתו של הרב שעמד בראש המאבק נגדה תרמה רבות לפופולריות של הקדושה.

בין הסיפורים הרבים על הנפלאות שחוללה הקדושה מאל גטאר בתוניסיה מסופר שלאחר השלמת בנייתו של בית הכנסת ברוב פאר נגנבו דברי הערך שבו. קיימות גרסאות שונות על האירוע, ונביא כאן שתיים מהן, הכוללות מוטיב מוכר בסיפורי קדושים, 'חילול הקודש נענש'.²⁹ גרסה אחת מספרת על גנבים שאספו בידיהם חפצים יקרי ערך כמו קנדילים מכסף טהור, ספרי תורה, רימונים ועוד, אך כשעמדו לצאת לא הצליחו לעבור את מפתן בית הכנסת, כי בכל פעם שהגיעו לדלת הייתה הדלת נעלמת. רק לאחר שפרקו מעליהם את השלל הרב נפתחה הדלת לרווחה, והם נסו מהמקום בידיים ריקות.³⁰

על פי גרסה אחרת משנודע לרחל דבר הגנבה היא חקרה את העניין והבינה שהגנבים הם בנו של השיח' ואנשי כנופייתו. זמן לא רב לאחר מכן פקד השיח' להביאה אליו, סיפר לה על העיוורון הפתאומי שפקד את בנו, והפציר בה להתפלל אל הקדושה כדי שזו תשיב לו את מאור עיניו. רחל ענתה לו בעדינות שכל זמן שדברי הערך שנשדדו מבית הכנסת לא ישובו למקומם, לא תוכל לעשות דבר. השיח' הנדהם הבטיח לה לדאוג לעניין, ואכן שעות מספר אחר כך הוחזרו לבית הכנסת כל החפצים שנגנבו ממנו, ובו בזמן שב מאור עיניו של בן השיח'.³¹

העלייה לרגל לגריבה באל גטאר

העלייה לרגל לגריבה באל גטאר אורגנה על ידי רחל סיס כל השנים. במהלך השנה עסקה רחל בהכנת הזימורה בתאריך הקבוע ובאיסוף תרומות כספיות, מתנות ובגדים. היא הייתה באה למקום נושאת סלי נצרים גדולים מלאים כל טוב, וחילקה

29 ראו למשל שני סיפורים על ניסיונות לחלל את קברו של הרב יוסף המערבי באל חאמה: ד' נוי, שבעים סיפור וסיפור מפי יהודי טוניסיה, ירושלים תשכ"ז, סיפורים כב, כג; סיפור על ניסיון לחילול קבר קדוש באי ג'רבה: שם, סיפור מז. סיפורים דומים סופרו בקרב יהודי לוב ומרוקו.

30 ריאיון עם ששיא שמעוני, 5 במאי 2003.

31 ריאיון עם פולט בוקובה, רמלה, 27 באוגוסט 2002.

את תכולתם לעניים יהודים ואף מוסלמים שהמתינו לה על רציף תחנת הרכבת בגפצה. לעיתים הצטרפו אליה למסע השנתי מתנדבים מהעיר סוס ומגפצה, אך לרוב היא הייתה נוסעת למקום לבדה.

המידען ששיא שמעוני תיאר את העלייה לרגל ללקטאר בתוניסיה:³²

אני זוכר היטב את הזיכרון של לקטאר. בית הכנסת נקרא לקטאר על שם העיירה הברברית שהוא שכן בתוכו. אני זוכר היטב את השבתות והחגים שם. היינו הולכים רגלית את הקילומטרים שהפרידו בינינו, הקהילה מגפצה, עד לקטאר, על מנת להשלים מניין. בית הכנסת היה גדול ומרובע, אולי 200 מ', והייתה בו עזרת נשים. אני לא יודע מי בנה אותו, אבל אני זוכר את בני הזוג שטיפלו ותחזקו אותו כי הם היום בישראל ומטפלים בלקטאר כאן. הזיכרון שם הייתה חגיגה גדולה. היו באים מכל הסביבה כבר בשעות המוקדמות ונשארים עד שעות הלילה. הם שמחו, בירכו, התפללו ושרו מזמורי פיוטים. היה גם המון אוכל שהעולים לרגל היו מכינים בבית בסירים ענקיים ומביאים ומחלקים לכולם. היו שם קוסקוס, שעועית, פירות יבשים, עוגות כמו מעקוד והמון המון בוכה [משקה אלכוהולי]. רקדנו עם ספרי התורה שהנשים קשרו אליהם מטפחות צבעוניות.

מספרים שהקדושה לקטאר היטיבה גם עם פולט בוקובזה עצמה ועשתה לה נס כאשר הצילה את חייה וחיי בנה הבכור. סמוך ללידה התכוננה אימה רחל לנסוע לזיכרון המסורתית בלקטאר. באותו זמן הוזעקה מיילדת אל פולט, והיא אבחנה סיבוכים שסיכנו את חיי היולדת ואת חיי הוולד שברחמה. רחל, שעמדה לעלות לרכבת עם סליה בדרכה לזיכרון השנתית, קיבלה לפתע מסר מהקדושה לחזור על עקבותיה כדי להחזיק את ידי בתה במהלך הלידה. והיא אכן חזרה אל בתה וישבה לידה עד הסיום המוצלח של הלידה.

פולט סיפרה שהייתה רק פעם או פעמיים בזיכרון של לקטאר. היא לא זכרה הרבה מבית הכנסת הקדוש, אבל יכלה להיזכר באימה העומדת בפתחו, כשדלתותיו נעולות, והיא אוספת אישית ובאופן מוצנע את הבקשות מהנוכחים הרבים. לאחר מכן היא הייתה נכנסת לבדה לגריבה, סוגרת אחריה את הדלתות ומשתהה שם רגעים ארוכים, שבהם הייתה מתפללת ומעבירה לקדושה את הבקשות שאספה.³³

32 ריאיון עם ששיא שמעוני, 10 ביוני 2003.

33 שבתאי סיפרה דומה על פולט בארץ. ראו: שבתאי (לעיל הערה 15), עמ' 103.

רק לאחר מכן פתחה את הדלתות להמון שצבא עליהן. בתוך דקות ספורות היה האולם מואר באלפי אורות הקנדילים, להבות התקווה. הנשים פנו לספרי תורה, שהיו פתוחים לרווחה והטמינו בהם את בקשותיהם לברכה. סעודת המצווה, המסמלת תודה לקדושה ומזל וברכה, הייתה מרכזו האירוע, והכול שמחו לכבד זה את זה במטעמים ובשתייה.

לקטאר בישראל: המשכיות ושינוי

אף שהעלייה לישראל ניתקה את המאמינים מאתר העלייה לרגל בדרום תוניסיה, ולמרות התפורות הקהילות היהודיות ברחבי הארץ, פולחן לקטאר ממשיך להתקיים. בדומה להעתקה של פולחני קדושים אחרים מצפון אפריקה העלאת הקדושה מאל גטאר התבססה על חלומותיהם של שושביני קדושים וקיבלה מהם חיזוק.³⁴ שמה של הקדושה הולך לפניו והיא מונצחת לפחות בשני בתי כנסת הנושאים את שמה: האחד ברמלה והשני בבאר שבע.

כאשר עמדה פולט בוקובזה לעזוב את תוניסיה ולעלות לארץ, בשנת 1955, נותרה רחל סיס קרועה בין שאיפתה לעלות לארץ ישראל לבין אהבתה לקדושה לקטאר. לבסוף החליטה לדחות את העלייה ולהגיע לארץ לחגיגת בר המצווה של נכדה נורבר, בנה הבכור של פולט, שאותו השביעה להמשיך לטפל בקדושה בארץ. אך רחל לא זכתה לעלות ארצה, היא חלתה ונפטרה בעיר סוס בשנת 1959. פולט ובנה הבכור קיבלו קשה מאוד את הידיעה על מותה של רחל, ושניהם נשאו עימם צער גדול במשך שנים. בה בעת התחזקה בהם ההחלטה לעשות כל שיידרש על מנת להגשים את צוואתה של רחל סיס.

עם קום המדינה באו לישראל משפחות אחרות שהיו קשורות לפולחן אל גטאר, ביניהן משפחתה של מרסל בוכניק, בתו של מכלוף, שהיה יד ימינה של רחל סיס בתוניסיה.³⁵ המשפחה עלתה לישראל בשנת 1949 והתיישבה בעיר רמלה, שיש בה

השהייה ביחידות במקום הקדוש מזכירה את עבודתו של הכוהן הגדול בבית המקדש ביום הכיפורים, כאשר היה נכנס לבדו אל קודש הקודשים להתפלל בעד כל העם. תודתנו לקורא האנונימי מטעם המערכת שהסב את תשומת ליבנו לקשר זה. מעניין לציין שבמקרה זה דווקא אישה מתייחדת עם הקדושה.

34 על מסעם של הצדיקים המופיעים בחלומות של מאמיניהם ומביעים רצון לעלות לישראל ראו: בילו (לעיל הערה 3), עמ' 61–98.

35 בתקופת עריכת המחקר (2002–2007) מרסל כבר לא הייתה בחיים, אך מידענים סיפרו

ריכוז גבוה של הקהילה היהודית מדרום תוניסיה. בהגיע הידיעה על מותה של סיס יצרה מרסל קשר עם פולט, שגם היא גרה ברמלה, והגתה את הרעיון של הקמת בית כנסת לקדושה לקטאר.

על הקשר בין שתי הנשים והתוכנית לחידוש הפולחן סיפרה פולט באחד הראיונות המוקדמים בשנת 1996: 'מרסל, את יודעת, זו שעבדה בתוניסיה, יד ימינה ליד אימא שלי והייתה חברה שלה, באה אליי הביתה, היא אמרה לי שהיא רוצה לעשות פה בית כנסת של לקטאר. כמו בתוניסיה. אז המצב שלנו בארץ היה קשה. לא היה כסף. גם למרסל לא היה. היא חיפשה מישהו שיעזור לה. כסף לבית הכנסת, מרסל הייתה שומרת ועוקבת אחרי הכול'.

עברו שנים עד שהוגשם הרעיון, מרסל בוכניק החלה באיסוף כספים בעזרתה של פולט, והצליחה לרכוש בית חד-קומתי קטן בשכונת הרכבת ברמלה, שתושביה היו בעיקר מוסלמים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. מרסל הצליחה אף לאתר בסביבת העיר רמלה את משפחת ברבי, שסייעה לרחל סיס בתחזוקת בית הכנסת באל גטאר, והמשפחה שמחה להמשיך למלא את תפקידה בארץ ישראל תמורת דיור ושכר חודשי.³⁶

השמועה על האתר החדש החלה להתפשט בקהילת יוצאי תוניסיה. טיפין-טיפין החלו לבוא נשים כדי להדליק נר ולהתפלל לקדושה. בתחילה ידע רק חוג מצומצם על לקטאר ברמלה, אך עם השנים התרחב מעט החוג, ומשגדל מספרם של המבקרים היה המקום צר מלהכילם. אפשר היה להדליק את הנר תוך כדי בקשה ותפילה לקדושה ולאחר מכן להשליכו לתוך חבית ברזל שהוצבה בחצרם של השכנים המוסלמים ברמלה, שתרמו את הצרם ברצון ואף עזרו בשמירת הניקיון במקום.

פולחן הקדושה לקטאר ברמלה עבר מפה לאוזן ובמיוחד מאם לבתה. מדי שנה בתאריך העלייה לרגל פקדו חסידיה את בית הכנסת, הביאו מנחות ושמחו לחלקן עם הנוכחים. וכמו בתוניסיה פנו המאמינות אל הקדושה בשמה בבקשותיהן והדליקו נר לכבודה. לעיתים נערכו ביקורים בבית הכנסת גם בימים שני וחמישי (בתיאום מראש), לקבלת ברכה מהרב המקומי.

בעל פה את סיפורה. בני משפחתה וגם פולט שימרו את זכרה. תמונותיה נמכרות במהלך ההילולה של לקטאר.

36 לסיפור בית הכנסת ברמלה ראו: פרי (לעיל הערה 15). בתגובות שהופיעו שם בשנת 2011 ובשנת 2018 מוצג סיפור התפתחות בית הכנסה ברמלה מנקודת המבט של משפחת ברבי, הרואה בפעולתה של חוויטה ברבי את המפתח להמשכיות הפולחן.

אחד הפעילים בגיוס כספים היה נורבר, בנה הבכור של פולט, שהבטיח לסבתו עוד בתוניסיה לפעול למען הקדושה לקטאר. עם השנים והתעוררות גל פולחן הקדושים בישראל, גדל מספר המבקרים, ותרומות שזרמו אפשרו את הרחבת המקום. בכספי התרומות נרכשו מבנים קטנים מסביב ושופצו למכלול של בית כנסת מודרני, מבנה מגורים למשפחת ברבי, חדר בעל גישה נוחה למתפללות להדלקת הנרות ומטבח משוכלל ובו סירים ענקיים לבישול לקראת הזיכרון, ההילולה. בשלהי המאה העשרים צבר פולחן לקטאר בישראל תאוצה, ומשך אף את תשומת ליבם של חוקרים ועיתונאים.³⁷

פולט בוקובזה לקחה חלק פעיל במהלכים אלה, הדריכה וייעצה בעניין פיתוח המקום, וגייסה תרומות כספיות. בתקופה זו היא תקשרה בתדירות גבוהה עם אימה בחלומות, עד כדי יצירת דיאלוג יום-יומי בין השתיים. פולט הייתה לדמות מוכרת ונערצת בקרב המאמינים והייתה דומיננטית בהילולה בבית הכנסת, בעיקר לאחר שנפטרה מרסל בוכניק. אולם לאחר פטירתם של מרסל, שפיקחה על הארגון ועל הכספים, ושל אבי משפחת ברבי, ששימש גם כרב בעת הצורך, נוצרו אי סדרים, ושיאם היה כאשר נמצא בפח אשפה מעיל ספר התורה המפואר והחדש שעליו שמה של רחל סיס שתרמו פולט ובנה, ללא ספר התורה. פולט חשה נבגדת ובעקבות התייעצות עם אימה החליטה לנטוש את בית הכנסת ש'הוכתם' ולחפש מקומות נוספים לפולחן לקטאר.

באותה תקופה החלו להושיב בהילולה ב'צלאת לקטאר' את חוויטה ברבי, אם המשפחה, לבושה בהידור על כורסה במרכז הרחבה המרוצפת. היעדרותה של פולט בלטה ויצרה אי נוחות. היו מי שנמנעו תחילה לבוא אך עד מהרה חזרו ופקדו את המקום. מעמדה של חוויטה הלך והתחזק ב'צלאת לקטאר', ונשים המתינו בתור לקבל את ברכתה תמורת תשלום. השמועה שחוויטה עצמה חלמה על הקדושה החלה להתפשט, ובקרב המאמינות לא היה כל ספק שאין לשקר או לשחק בענייני חלומות המהווים מסר מעולמות אחרים.

אומנם פולחן הקדושה מאל גטאר הועתק לישראל בעקבות עליית מאמיניה, אך חלו בו שינויים. בראש ובראשונה בולט שינוי השם: לא 'גריבת אל גטאר' כמו

37 שבתאי (לעיל הערה 15), עמ' 133–134; א' בנדר, 'תחיית המתים של הקדושה מטוניסיה', מעריב: סופשבוע, 23 באוגוסט 1997; 'עשרות נשים יוצאות טונים חגגו בהילולה על שם לקטאר', מעריב, 1997; 'הילולה המונית לזכרה של לקטאר הקדושה', מעריב דרום, 11 בספטמבר 1998.

בתוניסיה, על שם מקום הפולחן, אלא 'צלאת לקטאר', על שם הדמות שהופיעה בחלומה של רחל סיס והפכה לקדושה.³⁸ האם השינוי אלגטאר-לקטאר הוא שיבוש לשוני, או שמא הושפע מהקרבה הצלילית של השם לקטאר למילה הערבית אכתר (اكتثر), שמשמעה תוספת או יתר, כך שנקשרה בשם רמיזה ליכולת האין-סופית של הקדושה להוסיף ולהיטיב עם מאמיניה? תשובותיהן של מידעניות שהצגנו להן שאלה זו³⁹ היו חד-משמעיות: 'מה זאת אומרת מה משמעות השם הזה? זה השם שלה, וזהו'; 'בתוניסיה, קראנו לה גריבת לקטאר, היא הרי אחותה של גריבת ג'רבא. יש לה עוד אחות, שכחנו את שמה עכשיו'.⁴⁰

העלייה לרגל ל'צלאת לקטאר' ברמלה קיבלה עם השנים משנה חשיבות ומשכה אליה משתתפים לא רק מהאזור אלא גם מהדרום, בעיקר מבאר שבע, שגם בה יש קהילה גדולה של יוצאי תוניסיה. רוב עולי הרגל הם נשים, המקפידות להגיע מדי שנה להתפלל לשידוכים טובים, לפיריון, לרפואה או לפרנסה טובה. האווירה הכללית בבית הכנסת בזמן ההילולה היא של המתנה דרוכה לקבלת ברכה וסימן לנס. בין מאמינותיה של הקדושה יש גם נשים שנולדו בישראל ובילדותן התלוו לאימותיהן, ושבבגרותן הן ממשיכות את מנהגן לעלות לרגל גם לאחר פטירתן.

ביום ההילולה האנשים מתחילים להגיע כבר בשעות הבוקר המוקדמות. ראשונות מגיעות הנשים הפעילות העובדות למען לקטאר, ולעיתים הן מגיעות כבר בלילה הקודם כדי להכין את הסעודה הגדולה. ההכנות והבישולים למשתתפים הרבים מתנהלים באווירה טובה, מתוך שיתוף פעולה ושמחה.⁴¹ הסעודה מבוססת על האוכל המסורתי של יהודי תוניסיה: קוסקוס, מרק ירקות, קציצות וירקות ממולאים בשר המתבשלים לאיטם שעות רבות על אש נמוכה. בשעות הבוקר האווירה שקטה, ואט אט באות למקום נשים וילדות. מצוהרי היום הן יכולות ליהנות

38 בדומה לכך בית הכנסת במושב זיתן המשחזר את בית הכנסת בזליתן בלוב נקרא בית הכנסת 'בושאייף', על שם הבעל, למרות שבית הכנסת מוקדש לאשתו הצדקת, כפי שמסופר בדף הבית של בית הכנסת (www.bushaeff.co.il). ראו דיון בהמשך. וכן ראו: כהן-פרו (לעיל הערה 15), עמ' 83-85.

39 כבר בביקור הראשון בהילולת לקטאר ברמלה, ערב ראש השנה 1996, ביקשה כהן-פרו להבין את משמעות שמה של הקדושה. הריאיון הראשון התקיים באותו יום של ההילולה עם אסתר פרו, וכמה שבועות לאחר מכן התקיים ריאיון שני עם מימוזה.

40 לפי הפירוט בחלומה של רחל, האחות השלישית היא גריבת תמזרת. ראו: כהן-פרו (לעיל הערה 15), עמ' 26.

41 בתיאור המילולי ובתצלומים באתר 'ראש ירוק' (לעיל הערה 1) בולטת במיוחד חשיבותם של הנשים ושל האוכל.

מארוחה דשנה, ובתוך כך נמשך סידור הספסלים והכיסאות. הגברים באים לתפילת מנחה, ולאחר התפילה נפתחות דלתות בית הכנסת לנשים. מהר מאוד מתמלאת החצר, מהמרקולים מסתלסלת מוזיקה בעלת מקצב מזרחי, ובכול שולטת אוירת חג. בצד דוכני מזון שנמכרים בהם דברי מתיקה, כמו סופגניות, לימונדה טרייה ומשקה שקדים (רוזטה), נפתחים לאורך מסילת הברזל דוכנים שניתן לרכוש בהם מוצרים כגון נרות, גלימות רקומות ומטפחות צבעוניות.

דלתות בית הכנסת פתוחות לרווחה. הנשים פונות להיכל הפתוח שבו ספרי תורה פתוחים, מתפללות חרש, שולחות נשיקות לספרים, ומניחות מטבעות ושטרות כסף בתיבת הברזל שליד ספרי הקודש, או מבקשות ברכה מהרבנים היושבים בצד ארון הקודש ובתמורה נותנות להם תרומה. לעיתים הן גם קושרות מטפחות צבעוניות, סמל לקשירת הרוע⁴² ואולי הד לפעולה של רחל סיס, שהסירה את מטפחת ראשה וניקתה בה את הקנדיל שמצאה במערה באל גטאר כאשר הגיעה לשם לראשונה. בשעות אחר הצהריים מגיעים אוטובוסים של הסעות מאורגנות מהסביבה ומהדרום. הקהל הרב מצטופף בחלל בית הכנסת וברחבה הפתוחה, התזמורת והלהקה מבצעות שירים ופיוטים בהשתתפות הנוכחים, נשים רוקדות, וההילולה מגיעה לשיאה.⁴³

מסעות במרחב – בישראל

כאמור לאחר מותה של מרסל נוצרו מתחים בין המשפחות שהיו מעורבות בתחזוקת בית הכנסת ובהמשכיות הפולחן, ובתוך כך נעלמו מבית הכנסת חפצים יקרי ערך. פולט הגישה תלונה במשטרה אך כעבור זמן מה חזרה בה וביטלה אותה. לאחר התייעצות עם אימה בחלום החליטה פולט בשנת 1996 לפרוש מבית הכנסת 'צלאת לקטאר' ולהפסיק לבוא למקום אפילו ביום ההילולה. חוויטה, אשתו של שמש בית

42 E. Douité, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, Alger 1909, pp. 420–430. מוטיב המטפחת וקשירתה מופיע באופנים שונים בפולחן הקדושים והוא מרכיב חשוב בטקס. למשל בהילולה ב'גריבת ג'רבא' קושרים בזמן הטקס מטפחות לתיבה. כמו כן נוהג להלביש במטפחות את המנרה, מבנה בצורת פירמידה מעץ המובל בתהלוכה ביום ההילולה. גם בהילולה ב'צלאת לקטאר' בישראל נוהגים לקשור מטפחות לספרי התורה הפתוחים לרווחה בפני המתפללות.

43 תיאור ההילולה מבוסס על מספר ביקורים בבית הכנסת הראשון על שם לקטאר ברמלה החל משנת 1996.

הכנסת בתוניסיה ובישראל, הפכה לדמות הנשית המרכזית בהילולה, וכיום, לאחר פטירתה, עבר התפקיד לאחת מבנותיה, והיא זו הממשיכה לארגן את ההילולה ברמלה.

במקביל למאמציה למצוא מקום קבוע לכבוד הקדושה ובעצת אימה המנוחה בחלום החלה פולט להדליק קנדייל בביתה ולבקש את עזרת הקדושה, ואף קיבלה כמעט מדי יום בביתה מאמינות שבאו אליה לקבל ברכה; נשים שנבצר מהן להגיע אישית, התקשרו לפולט מסרו לה את בקשתן בטלפון והיא הייתה מתפללת עבורן ומדליקה נר בשמן. היא הקימה בבית מעין 'מקדש' קטן להדלקת הנרות, מעליו הציבה את תמונתה של רחל סיס, ומדי פעם היו במקום גם ספרי תורה (איור 4).

השמועה על יכולותיה של פולט לתקשר עם הקדושה, דרך אימה, עברו מפה לאוזן ומשכו עוד ועוד עולות רגל שקיוו לקבל בדרך נס מענה על מצוקותיהן ומצאו אצלה אוזן קשבת. כשהנשים הגיעו לביתה הן ניגשו לפינה המיוחדת שבה יכלו להדליק נר ולהתפלל תחת תמונתה של רחל סיס – בעזרת אש הנרות, סמל הנשמה, נשלחה תפילתן ללקטאר ולבורא עולם. העליות לרגל אל פולט נמשכו מספר שנים.

לקראת ההילולה בשנת 1997 פנה הרב סעדיה בן יוסף אל פולט וסיפר לה שלקטאר הגיעה אליו בחלום ולכן הוא מבקש לעזור לה. הרב בן יוסף, שהיה רבם של מספר כוללים בבאר יעקב, אפשר את קיום ההילולה במקום באותה שנה, שבוע לפני ההילולה המסורתית בבית הכנסת ברמלה. כעבור זמן קצר חלה הרב, ובשוכבו על ערש דווי קרא לפולט לבקש את ברכתה, והיא נענתה ברצון. לאחר פטירתו המשיכה במאמציה למצוא מקום חדש. היא אף החלה לעניין אנשים בקדושה ובנפלאותיה כשהיא חדורת אמונה שאימה ואף הקדושה עצמה מדריכות את מעשיה עד להצלחה.⁴⁴

באותה שנה הכירה פולט אנשים מהיישוב אדורה שלידי חברון שהתלהבו מהרעיון להקים בית כנסת על שם לקטאר והתנדבו לסייע לה. פולט הייתה משוכנעת שסוף סוף מצאה את המקום הטוב והראוי; הרי יישוב זה קרוב לקברי אבות ולירושלים. כבר בהילולה הראשונה לכבוד הקדושה שהתקיימה ביישוב בשנת 1998 הונחה אבן הפינה לבית הכנסת. עד שנת 2000 התקיימה מדי שנה הילולה במקום, אך משפרצה האינתיפאדה השנייה החליטה פולט שאין לסכן את המאמינים והפסיקה

44 תוך כדי מאמציה הרבים היו לפולט רגעי ייאוש, ואז הייתה מופיעה בחלומותיה רחל סיס ואומרת לה: 'חטה לואן ואנתי תכדם [עד מתי ואת עובדת] בגילך ואת ממשיכה עדיין לעבוד בשביל הקדושה'. פולט הבינה את הדברים ומצאה בהם נחמה.

איור 4: פינת הדלקת נרות לקדושה לקטאר בביתה של פולט בוקובזה ברמלה, 2003.
צילום: חנה כהן-פרז

לקיים את ההילולה באדורה.⁴⁵ בשנת 2001 התקיימה ההילולה בלוד. למרות גילה המבוגר חשה פולט מחויבת להמשיך בפועלה להנצחת זכר אימה הצדקת ולהמשך קיום הפולחן לכבוד לקטאר במקום מכובד וללא רבב. על כן לא נחה דעתה והיא גמרה אומר למצוא מקום קבוע – בית כנסת שיישא את שמן של לקטאר ושל אמה רחל, ושיוכל לארח כראוי את ההילולה השנתית.

'צ'לאת לקטאר' בבאר שבע – מסורת וחידוש

בשנת 2002, בצוהרי יום שישי אחד, בדרכה להתארח בשבת אצל חברותיה האחיות סוזן ורדה, שהתגוררו בבאר שבע, סיפרה פולט את סיפורה לנהג המונית הצעיר והאדיב שהסיע אותה. הנהג, ממוצא תוניסאי, התרגש מאוד מהסיפור והזמין אותה להתארח בבית הכנסת 'המלאך רפאל', שהוקם על ידי משפחתו הענפה, שמקורה

45 באדורה המשיכו לבנות את בית הכנסת על שם הקדושה, ועם השלמת בנייתו פנו אל פולט – שכבר הייתה עסוקה בארגון ההילולה בבאר שבע – להשתתף בהילולה במקום. היא שמחה מאוד אבל הביעה את חששה שכוחותיה ההולכים ונחלשים לא יאפשרו לה לעמוד בשתי הילולות בו זמנית, ולכן נאלצה לדחות את ההזמנה האדיבה. במפות של ארץ ישראל בשפה האנגלית הנמכרות בארץ (וגם במפות גוגל) מופיע ביישוב אדורה הכיתוב El Gatar synagogue וסמל מנורה המזמין לביקור במקום.

מהאי ג'רבה. פולט הרגישה שמצאה משפחה מאמצת. בני המשפחה השקיעו מאמצים רבים בשיפוץ בית הכנסת ובהגדלתו, והוסיפו לשמו את שמותיהן של לקטאר ושל רחל סיס.

פולט המאושרת מיהרה לפרסם בקהל המאמינים את בית כנסת הדרומי והזמינה אותם להילולה הראשונה במקום, ומאז מתקיימת בבית כנסת זה הילולה מדי שנה. פולט ובנה תרמו שני ספרי תורה לבית הכנסת על שם הקדושה ועל שמה של רחל סיס. פולט אף מינתה את חברותיה סוון ודדה, האחת בת שבעים והשנייה בת שבעים ושתיים, להיות נציגותיה של לקטאר בבאר שבע. לנוכח ניסיון העבר היא גם מיהרה להסדיר את מעמדו החוקי של בית הכנסת, ובעזרת נכדתה הקיימה בשנת 2002 את 'עמותת ידידי לקטאר'.

בית הכנסת 'המלאך רפאל', השוכן בשכונה ד בבאר שבע, נמצא בתנופת שיפוצים מתמדת. המחלקה הדתית של עיריית באר שבע שוקדת על פיתוח סביבתו של בית הכנסת, ודאגה בין השאר לגידור המקום ולטיפוח הגינות, שמקנה לאתר כולו חזות נעימה.

ההילולה הראשונה בבאר שבע התקיימה בקול תרועה רמה. באירוע נכחו אף אנשי תקשורת וכתבה עליו שודרה בחדשות הטלוויזיה ב'יומן שיש' בערוץ הראשון (23 באוגוסט 2002). לראשונה זכתה לקטאר, יחד עם רחל סיס ופולט בתה, לפרסום כללי-ארצי בתקשורת הכתובה והמשודרת.⁴⁶

ההילולה בבאר שבע נושאת אופי שונה מזו שברמלה ונערכת שבוע לפנייה. אוטובוסים של עולי הרגל מגיעים בשעות אחר הצהריים המאוחרות, ורק אז נפתחות דלתות בית הכנסת. בבית הכנסת הזה יש לנשים מקום נפרד – בעזרה שבה נמצאת הגומחה להדלקת הנרות. תזמורת המורכבת מבני משפחת מייסדי בית הכנסת מנגנת ניגונים תוניסאיים, אך יש מי שדואג למנוע מנשים לרקוד לצלילי המוזיקה. סעודת המצווה המוגשת לשולחנות מוזמנת מחברת הסעדה, ולתפריט כמעט אין קשר למטבח התוניסאי. רק בשנה הראשונה היו בהילולה בבאר שבע דוכני מכירה, אך מאז הם נעלמו.

הספונסניות שאפיינה את ההילולה בשנים הראשונות אבדה. בתחילה ישבו

46 שבתאי (לעיל הערה 15); ב' מוסקונה-לרמן, 'חצר הנשים', יומן שיש, הערוץ הראשון, 23 באוגוסט 2002; 'אלפים חגגו בהילולת הבאבא לקטאר', מעריב, 21 באוגוסט 2002. א' בינדר, 'הבאבא היחידה ביהדות', מעריב NRG, 24 לאוגוסט 2004; א' בינדר, 'ההילולה השנתית של הבאבא הנשית', מעריב NRG, 21 לספטמבר 2005.

משפחות יחד, גברים, נשים וטף, אך משנת 2007 קיימת הפרדה מוחלטת בין נשים לגברים. הוקמה מחיצה המחלקת את רחבת הסועדים לשניים, ודלתות בית הכנסת נסגרו בפני הנשים. עם זאת ביום ההילולה מציבים ספר תורה בכניסה לעזרת הנשים ולידו רב המוכן לברך באופן קולקטיבי את הנוכחות.

הסמכות נלקחה מידיה של פולט ועברה לידי הגברים בני המשפחה שייסדה את בית הכנסת. היחסים עם פולט הוגבלו לעניינים שבתחזוקה – כסף להשקעה בשיפור פני המקום ושמידת קשר טוב עם ראש העיר. על הבמה יושבת מעתה רק נציגות גברית ובתוכה רב הנושא נאום באירוע. הרב גם מברך באריכות ימים וברווחה כלכלית את הרוכשים במכירה הפומבית המתקיימת במקום – במכירה כזאת הציעה פולט למכירה למשל תמונה ממוסגרת של מרסל בוכניק,⁴⁷ נרות ותמונות של 'גריבת ג'ר'בא', ותמורתם נמסרה לבית הכנסת. פולט והנשים המקיפות אותה נהגו להסב לשולחן נפרד שהוצב בקדמת אזור הנשים אך לרגלי הבמה.

לאחר פטירתה של דדה, אחת האחיות ששימשו יד ימינה של פולט ושקדו על שימור מורשת לקטאר, לא המשיכה אחותה סוזן במשימת שימור המורשת. פולט עצמה, שכבר הייתה בת יותר משמונים, חשה שהיא זקוקה למנוחה; היא פנתה לנכדה, בנו של בנה הבכור, שהתחייב בזמנו לשמור אמונים ללקטאר, וביקשה ממנו להתגייס לשימור הזיכרון של אימה רחל ושל לקטאר. הנכד נענה לבקשת סבתו והבטיח להירתם למשימה ולתמוך כספית.

במהלך סיור לימודי בתוניסיה בשנת 2006 נמצא קברה של רחל סיס. פולט ראתה לפניה עוד משימה שעליה להשלים. היא לחצה על אלט סמיטס, יוצרת סרטי תעודה מהולנד, שתפעיל את קשריה עם שגרירות תוניסיה בהולנד כדי לקדם את העלאת עצמות אימה לישראל. העלאת שרידיה של רחל וקבורתה בישראל ב־26 ביוני 2011 ככל הנראה סימלו בשביל פולט סגירת מעגל ואולי אף סיום תפקידה. ניכרו בה סימנים של חולשה, עייפות וחוסר אנרגיה, וכעבור כשנתיים, ב־15 באפריל 2014, היא נפטרה. בזכות מאמצים רבים של משפחתה ושל נאמניה הרבים הושג לה מקום בבית הקברות ברמלה, לא הרחק מקבר אימה המאמצת.

47 בני משפחתה של מרסל, ששמרו על קשר רציף עם פולט, דאגו לספק את תמונותיה הממוסגרות.

מסעות במרחב ובזמן – תוניסיה באלף השלישי

בעוד פולחן הקדושה לקטאר משגשג בישראל, בתוניסיה כמעט לא נותרו יהודים. בעיר הבירה תוניס ובאי ג'רבה עדיין קיימות קהילות יהודיות קטנות, ובית הכנסת 'אלגריבה' בחרא זר'ירה ממשיך להיות מוקד עלייה לרגל ממקומות שונים בעולם, במיוחד ביום ההילולה בל"ג בעומר, אך הגריבות האחרות נעלמו, וכמעט איש אינו זוכר אותן. גם עקבותיה של 'גריבת לקטאר' בתוניסיה נעלמו, אם כי לא מזיכרונם של יוצאי תוניסיה בישראל, כפי שמראה גם התייעוד של בני הזוג קולט ביסמות ג'רסה ודומיניק ג'רסה (ראו להלן).

הכחדתה של מסורת לקטאר בתוניסיה בלטה בסיוור מחקרי שערכה חנה כהן־פרוז בתוניסיה בנובמבר 2005. בסיוור השתתפו חמש נשים, ביניהן סמיתס. הבקשה של הקבוצה להגיע לאל גטאר עוררה תהיות גם בקרב הנהג והמדריך, שלא הבינו מה לתיירות באזור נידח זה, שנחשב מסוכן לזרים. החששות נרגעו כאשר הגיעה מכונית ובה שוטרים שליוו את הקבוצה אל האזור הצפוף בעיר הישנה. הם הגיעו ביום שוק, המקומיים התייחסו אליהם בחשדנות רבה, ונהג הקבוצה המתין להן בחוסר סבלנות במכונית בלי לכבות את המנוע. ציטוטים מיומן השדה של חנה מעידים על הקשיים במציאת המקום שבו הייתה הגריבה:

אחד משני השוטרים שליוו אותנו קרא לי והראה לי את 'בית הכנסת'. התקרבתי למקום: שני מטרים רבועים הנבלעים בתוך חומת הגדר של גינת המסגד החדיש. הפינה הימנית של הגדר נשענת על קיר ישן הנראה כשריד, לצד המסגד, חדש ובוהק בלובן קומתו הרמה.

התרגשות רבה אחזה בי כשהשוטר הסביר לי שבני המקום אמרו לו שהחלק הישן בקיר הגדר הוא שריד של גריבת לקטאר. הוצאתי את מצלמת הווידאו כדי לצלם כשתשומת ליבי נמשכת לקולות הבוקעים מצידי הגדר. השוטר פנה לנשים הרוכלות ודרש מהן לפנות את מרכולתן. הן החלו לאסוף אותה באיטיות תוך שהן שולחות בנו מבטים מלאי טינה שנדמו לנו אף כעוינים. הקצין נעלם לכמה רגעים בתוך קהל הנוכחים כשהוא מותיר אותנו לבדנו באווירה הכבדה הזו, ואז לפתע הופיע שוב ובפיו בשורה חדשה: למעשה זה אינו שריד של בית כנסת אלא קיר של בית של משפחה יהודית שעזבה מזמן את המקום.

הרוכלים סיימו לאסוף את מרכולתם ועזבו את המקום. לפתע אחת מבנות הקבוצה פנתה אליי בבהלה ואמרה שמישהו מאיים עליה ושעלינו

לעזוב מייד. בדיוק אז הבחנתי בזקן מאיר פנים שישב בעגלה רתומה לחמור, כשעל פניו חיוך רחב. הוא נראה רגוע ובלט בשלוותו. ניגשתי אליו, מלווה בשוטר, והתחלתי לשאול אותו בערבית בנוגע ללקטאר. הוא ענה לשאלותיי באדיבות ובמאור פנים.

הוא זוכר שהיה במקום מקאם, הוא הצביע על הצד הימני של הרחבה החולית כשהוא אומר שהיה כאן גם מקור מים בעבר, שבו אנשים נהגו להתאסף לשחייה בבריכה הטבעית. נשים היו טובלות בה כדי לטהר את עצמן, יהודיות וגם מוסלמיות.

לשאלתי מה קרה למקום, הוא ענה שהכול הוצף ונעלם. דברי הזקן החביב נקטעו לפתע על ידי אדם אחר שהתקרב בדהירה על חמורו וביקש לתקן אותו: המקדש, מקאם – הוא אומר – היה שם, היכן שעומד עכשיו עמוד החשמל. והוא הצביע בדיוק לכיוון ההפוך, אם כי שני המקומות היו סמוכים למדי. לשאלה מה קרה ל'מקדש', תשובתו העידה על היעלמות המקום: 'הוא נפל, התמוטט כמו רוב הבתים הישנים בסביבה'.

סקרנותי התעוררה וביקשתי להמשיך ולשאול, אך המלווים חסרי הסבלנות והמבוהלים הפצירו בי לסיים את הביקור. מאחר שקיבלנו הבטחה לשוב למקום במאי 2006, עזבנו כולנו את המקום, משוכנעים שעוד נשוב אליו להשלמת הפרטים. מסיבות שונות הביקור הבא בתוניסיה לא כלל ביקור בעיירה.

דברי התושבים הוותיקים בני המקום בשוק הישן של העיר אל גטאר מחזקים את עדויותיהם של היהודים נאמני לקטאר בישראל על פולחן הקדושה היהודייה שהתקיים בעיר עשרות שנים, מפעל חייה של רחל סיס.

היעלמותם של שרידי המבנה ומידע על הפולחן שהתקיים באל גטאר באו לידי ביטוי גם בסקירה המקיפה של בתי הכנסת בתוניסיה של הזוג ג'רסה. מהקיום היהודי במקום לא נותר דבר פרט לארון קודש מעץ. אשר למנהג העלייה לרגל, אירוע שאינו מותיר שרידים פיזיים, ציינו השניים בלגלוג ש'כיום, הזיכרון של אל גטאר נותר משמעותי אולי רק בזיכרון ובפנטזיות של כמה אנשים בישראל'. הם גם הוסיפו הסבר שממעיט מערכו של הפולחן: 'עדויות על עלייה לרגל, ככל שהן מבולבלות, מצביעות על כך שהטקסים בבית הכנסת היו קשורים לבאר ולמערה, דומים אם כך לגריבה של ג'רבא, וניתן לראותם כקשורים לטקסי פוריות. ייתכן שמדובר פשוט במקווה'.⁴⁸ עדות נוספת מופיעה ב'פנקס הקהילות' של תוניסיה:

48 ביסמות'ג'רסה וג'רסה (לעיל הערה 11), עמ' 105.

בפרק המוקדש לגפצה מפורטים מנהגי העלייה לרגל לקברי מקובלים ולבית הכנסת העתיק בעיירה הסמוכה אל גטאר.⁴⁹

דיון: דת נשית וחידושי פולחן

היעלמות שרידי הפולחן בתוניסיה וצמיחתו המחודשת בישראל אינן מפתיעות – במקרים רבים הועתקו פולחנים מן התפוצות לישראל, לעיתים בלוויית שרידים פיזיים ולעיתים על יסוד חלומות בלבד. במקרה של הקדושה לקטאר עולות מספר שאלות על הקשר של רחל סיס לעיירה המדברית ועל התפתחות הפולחן והשינויים שחלו בו עם המעבר לישראל.

כפי שציינו חוקרים, פולחני הקדושים הם שוליים לדת הממוסדת ולעיתים אף מנוגדים לה.⁵⁰ לפולחנים אלה יש מאפיינים המזכירים דת נשית: הם אינם מתמקדים בקדוש אחד אלא נוטים לפוליתיאזים; הפעילות הפולחנית היא יום־יומית ומתייחסת בעיקרה לצרכים במרחב הפרטי־הביתי; ביות הדת, כפי שכינתה זאת סוזן סרד, אינו מעוגן בטקסטים מקודשים או בהנחיות רשמיות אלא מתבסס על קשר אישי עם הקדושים כמתווכים בין העולם של מעלה לעולם של מטה, קשר המשתקף מן הפעילות היומית למען רווחתם של בני הבית, בעיקר בתחום המזון והבריאות.⁵¹ טקסי הפרשת חלה המוניים, ההופכים פופולריים בשנים האחרונות, הם דוגמה להרחקת הפולחן מבתי הכנסת ולהעברתו למרחב הביתי, גם אם הטקס עצמו מתבצע במרחב ציבורי.⁵²

מאפיינים אלה קיימים גם בסיפורים שסביב פולחן לקטאר. נשים ממלאות בהם תפקיד מרכזי (רחל, מרסל, פולט, חוויטה ואחרות), ולגברים יש בהם תפקיד שולי – רק גברים שעזרו לנשים להגשים את משימותיהן מוזכרים בשמם: הרב קטורה אביה של רחל סיס, מכלוף אביה של מרסל, הסוחר טואיטו, ונורבר בנה של

49 אברמסקי־בליי (לעיל הערה 11), עמ' 321.

50 בילו (לעיל הערה 3), עמ' 34.

51 S. Starr-Sered, *Women as Ritual Experts: The Religious Lives of Elderly Jewish Women in Jerusalem*, New York 1992

52 T. El-Or, 'A Temple in your Kitchen: "Hafrashat Hallah" – the Rebirth of a Forgotten Ritual as a Public Ceremony', R. S. Boustani, O. Kosansky and M. Rustow (eds.), *Jewish Studies at the Crossroads of Anthropology and History: Authority, Diaspora, Tradition*, Philadelphia, PA 2011, pp. 271–293

פולט; גברים אחרים, כגון בעליהן של הנשים האלה, אינם מוזכרים, משום שלא היה להם תפקיד או מפני שהתנגדו למהלכים. העונשים שהוטלו על הגברים הלא מאמינים – הרב שתבע את רחל סיס בבית דין ובנו של השיח' (באחת הגרסאות) – הוא עיוורון, מידה כנגד מידה למי שסירבו או שאינם יכולים להכיר בתהליך ההתקדשות שהתהווה לנגד עיניהם. זהו סיפור נשי, על פולחן נשי, שסופר – ונכתב – על ידי נשים. לגברים אין הרבה מקום, גם אם סביר להניח שהיה להם תפקיד בגיוס כספים או בפעולות אחרות. גם שמו של הגבר שסלל את הכביש מגפצה לאל גטאר בתוניסיה אינו מוזכר; סלילת הכביש מוצגת כאות תודה על לידת בנים – גם זו פעולה מהמרחב הביתי הנשי. התצלומים מההילולה בספטמבר 2019 המופיעים באתר 'ראש ירוק' במרשתת מדגישים את ההיבטים הנשיים: מרבית הדמויות המופיעות הן נשים – מבשלות, רוקדות, מאכילות את הקהל; הגברים נושאים את ספרי התורה או משתתפים בנגינה.

בבית הכנסת בבאר שבע חל שינוי – המוקד עבר אל הדת הממוסדת ואל הגברים, ואחת הפעילויות המתקיימות במקום היא ההילולה לכבוד הקדושה לקטאר. בית הכנסת ברמלה נבנה מראש למטרת הפולחן, ונשים מילאו תפקיד מרכזי בגיוס תרומות לרכישת המקום ולהרחבתו – והוא אכן נקרא 'בית הכנסת הקדוש ליגטר, Ligtar' (איור 5). לעומת זאת בית הכנסת 'המלאך רפאל' היה קיים בבאר שבע, ורק בעקבות המפגש של אחד מבני המשפחה שהקימה אותו עם פולט צורפו לשמו המילים 'הילולת אל גטר זיע"ה', לזכרה של הצדקת רחל סיס ז"ל' (איור 2).⁵³ אולי משום כך בהילולה בבאר שבע מתקיימת הפרדה בין גברים לנשים, אין ריקודים, מביאים ספר תורה עבור הנשים, ורב בא לברך אותן כקבוצה; אפילו תפקידן המסורתי של הנשים, הכנת האוכל, הופקע מידיהן, וההסעדה נעשית על ידי חברה חיצונית.

מעניין לציין שבבאר שבע מגיעה לשיא האנשתה של לקטאר, שכן מצורף לשמה הביטוי זיע"א – זכרה יגן עלינו אמן – ביטוי שמשמשים בו להנצחת שמות של רבנים נכבדים. לשמה של רחל סיס מצורף הכינוי צדקת, ולאחריו ז"ל, זיכרונה לברכה. החיבור בין שתי הדמויות מהדהד גם את הכיתוב המופיע באיור המנציח של רחל סיס בביתה של פולט (איור 6).

כפי שהראה בילו במחקריו, בין הקדושים לבין השושבינים שלהם נוצרים קשרים אינטימיים, ואלה יכולים לשוב ולהתעורר בשלבים מאוחרים, בדרך כלל

53 בשלט הגדול שבכניסה לבית הכנסת נכתב זיע"ה.

איור 5: בית הכנסת הראשון על שם הקדושה מאל גטאר ברמלה. אוסף פרטי: חנה כהן־פרז.

בעקבות משברים אישיים. במקרה הנדון, מאחר שכל המידע על יצירת הפולחן מראשיתו הגיע אלינו מיד שנייה, נוכל רק להעלות השערות באשר לקשרים ולסיבות להתגלות בחלומותיה של רחל סיס. על פי המידע שבידינו מסתבר שלרחל סיס הייתה בעיית פוריות – נולדה לה בת אחת בחברה שבה ילדים, בעיקר זכרים, הם מרכז חייהן של הנשים. בנסיבות אלה מנהג העלייה לרגל למקומות קדושים, כמו העלייה לקברו של הרב פנחס וזאן במוכנין, מן הסתם לא היה זר לה,⁵⁴ ואף סביר להניח שהיא עצמה עלתה לרגל לקברי צדיקים כפי שעשו רבים מיהודי צפון אפריקה. עם זאת אין כל הסבר לקשר שנוצר דווקא עם העיירה הדרומית אל גטאר, המרוחקת כ־330 ק"מ מהעיר סוס (איור 3). אין להסביר קשר זה בעצם הימצאותם של תל ומערה הנחשבים בעיני המקומיים כבעלי סגולות ייחודיות ובקיומם של מנהגי תפילה מיוחדים בהם – מנהגים המתקיימים בתוניסיה עד ימינו – שכן רחל סיס התגוררה הרחק משם, ולא ברור איך נודע לה על קיומם.

חלומות ההתגלות של רחל סיס, שהניעו את התהליך, החלו כפי הנראה לאחר נישואי בתה ואימוצה של פולט, אחות החתן, כלומר אחרי שהוגשמה ולו חלקית

54 בספרו על העיוות של הדת היהודית בתוניסיה ציין דרמון את קברו של הרב וזאן כאחד המוקדים לעלייה המונית לרגל. ראו: R. Darmon, *La déformation des cultes en Tunisie, Tunis and Paris 1945*

איור 6: תמונתה של רחל סיס שהייתה תלויה מעל התיבה להדלקת נרות ללקטאר בביתה של פולט בוקובזה ברמלה, 2004. צילום: חנה כהן-פרו

השאיפה להרחבת המשפחה. אפשר לשער שרגשות השמחה שהציפו את רחל עם אימוצה של פולט החיו בה זיכרונות על מקומות ודמויות קדושים, ואלה השתקפו בחלומותיה על דמות נשית המבקשת לה בית, ורחל נרתמה לעזרתה. פולט ציטטה בסיפורה דברים שאמרה כאשר הייתה בת חמש והסבירה לרחל מדוע בחרה בה לקטאר: 'כי את טובה כל כך. אימצת אותי והיא מאמצת אותך'. רחל מצאה פורקן לשאיפותיה באימוצה של דמות המזוהה עם נשים אחרות שהקריבו עצמן על קידוש השם, וכך הפכה הקדושה לקטאר לישות שנייה של רחל.

אפשר לשער שעם נישואי בתה גברה בדידותה של רחל – אין מידע על בעלה, וגם אביה אינו מופיע שוב בסיפורים. לאחר שבתה הביולוגית נישאה והקימה משפחה משלה, היא נותרה אם מאמצת לפולט.⁵⁵ הבדידות בולטת בסיפורה של הדמות הנשית בחלום – היא התלוננה על בדידותה לאחר שאחיותיה זכו לבתים משלהן. מוטיב הבדידות מופיע בסיפורים על החייאת פולחני קדושים בישראל, ויש לו הד גם במקרה זה.

באמצעות החלומות תועלה לפעולה השאיפה המשותפת לרחל ולדמות בחלום להיגאל מבידידותן.⁵⁶ הדמות הנשית סיפרה לרחל על הנערות שאבדו בים על מנת

55 מעניין שהבת או החתן, אחיה של פולט, כלל אינם מוזכרים בסיפורים על רחל סיס ועל הקדושה לקטאר.

56 בתוניסיה בפרט ובצפון אפריקה בכלל היו החלומות חלק משגרת החיים. אנשים שחלמו

להינצל מגורל של שמד ועל ספרי התורה שנפלטו מהים אל החוף. החלומות גם הנחו את רחל למצוא את המקום והדריכו אותה בכל פעולותיה. חלומותיה של רחל נטועים במסורות מוכרות, חוזרים בהם מוטיבים מהתרבות העממית, והם מבוססים על האמונה שהחלום הוא אמצעי תקשורת בין העולם של מעלה לעולם של מטה.⁵⁷ לא ניתן להפריד בין הסיפורים על התפתחות פולחן לקטאר בתוניסיה לבין מסורות וסיפורים על בתי כנסת אחרים המכונים גריבה, שהיו קיימים בתוניסיה ואף בלוב ובאלג'יריה. המונח גריבה בנקבה מציין כאמור רק בתי כנסת ששימשו מוקדים לעלייה לרגל. קדושתם של מקומות אלה, כפי שמראה המחקר, התבססה על מסורות בדבר קשרים עם ארץ ישראל בתקופת בית ראשון ובית שני.⁵⁸ מאפיינים נוספים של הגריבות הם הימצאותם של ספרי תורה שיוחסה להם היסטוריה ייחודית ומעשי ניסים פלאיים, כולל סיפורים על ענישה של מחללי מקומות קדושים. לנרטיבים אלה נלוו סיפורים על דמויות נשיות עלומות שחוללו ניסים.⁵⁹ חלומה של רחל סיס קשר בין הסיפורים ובין המקום ויצר את זהותו היהודית. כמו אגדות אחרות יש לסיפורים אלה אופי מופלא – הדמיון של המספר ושל המאזינים פועל באמצעות

חלום שיש בו מסר המתפרש כבשורה מהעולם הבא זכו ליחס של כבוד. המראיינים של כהן-פרו היו תמימי דעים: 'צדיק – מתגלה רק בחלום', כי זו דרכו לתקשר ולהגיע להכרתם של רבים. יתרה מזאת, אם זכה אדם לביקור של קדוש בחלום – הוא נחשב לנבחר, מי ששפר עליו מזלו לשאת את מסר הקדושה. החלום, מרגע שסופר, הופך למציאות קיימת.

57 דוטה (לעיל הערה 42); דרמון (לעיל הערה 54); S. Lorand, 'Dream Interpretation in the Talmud', *The International Journal of Psycho-Analysis*, 38 (1957), pp. 92–97; M. Eliade, *Mythes rêves et mystères*, Paris 1957; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, New York 1970; B. J. Kilborne, 'Moroccan Dream Interpretation and Culturally Constituted Defense Mechanisms', *Ethos*, 9, 4 (1981), pp. 294–312 – לדברי קרק 'החלומות, כמו המיתוסים, הם מקורות מידע משמעותיים על טבע העולם וחלקו הספיריטואלי, וכמו המיתוסים הם דורשים מעורבות: יש לספר אותם על מנת להבנות ולהבין אותם'. I. Ben Ami, *Culte des saints et pèlerinages judéo-musulmans au Maroc*, Paris 1990

58 סלושץ (לעיל הערה 21); A. L. Udovitch and L. Valensi, *The Last Arab Jews: The Communities of Jerba, Tunisia*, Chur 1984

59 כהן-פרו מצאה במחקרה 'אלגריבה בנתיבי הקדושה' (לעיל הערה 15), שבתשע מתוך עשר הגריבות שחקרה בצפון אפריקה יש ברקע הנרטיבים דמות נשית עלומה המחוללת ניסים.

ההיגוד ההופך את הקדוש לישות חיה ופעילה ללא התייחסות למציאות היסטורית. המספרים משליכים מההקשר התרבותי שלהם ונעזרים בדימויים השאובים ממנו.⁶⁰ גם הקשר אל נערות תמות המוכנות להשליך נפשן מנגד כדי להימלט משמד אינו חדש במסורות היהודיות בצפון אפריקה ואף באירופה, וסיפורים דומים נקשרו ל'גריבת ג'רבא' ולבית הכנסת 'בושאיף' במושב זיתן. הדוגמה המוכרת ביותר של דמות כזאת היא סול הצדקת: סוליקה חטואל מפאס (או טנג'יר) במרוקו, יהודייה שהעדיפה גזר דין מוות על פני נישואין למוסלמי.⁶¹

שלא כרחל סיס, התפתחותה של פולט בוקבזה כשושבינה של הקדושה לקטאר מתאימה לדגם שפיתחו יורם בילו וגלית חזן-רוקם.⁶² הקשר הראשוני שלה לפולחן נוצר בילדותה, כאשר שמעה מאימה המאמצת על החלומות החוזרים. היא עצמה השתתפה בעלייה לרגל, ואף חשה שלקטאר סייעה לה בלידה הראשונה. בישראל התעורר הקשר עם הקדושה בעקבות מותה של רחל סיס בתוניסיה – אובדן קשה לפולט, שהותיר אותה בודדה. הקשר המחודש עם אימה באמצעות חלומות העיר בפולט גם את האמונה בקדושה לקטאר. נשים אחרות שהיו מעורבות בפועל בפולחן לקטאר בתוניסיה, ביניהן מרסל בוכניק וחויטה ברבי, זירזו את שחזור הפולחן שנותר ברמלה כפולחן נשי בעיקרו.

הקשר של פולט לאימה המנוחה בחלומותיה הוביל גם לניסיונותיה המתמשכים למצוא מנוחה לא רק לקדושה לקטאר אלא אף לאם. התהליך הושלם בשנת 2011, עם העלאת עצמותיה של רחל סיס לישראל והקדשת בית כנסת לזכרה. כעת יכלה גם פולט לנוח, והיא אכן נפטרה כעבור זמן לא רב, בשנת 2014.

מחשבות לסיכום: בין גריבה לצלא

במאמר זה תיארנו את הדרך שבה התפתח פולחן נשי יהודי תוניסאי בישראל ובתוניסיה. גם אם אפשר להסביר את האופן שבו התחדש הפולחן בישראל, לא הצלחנו למצוא הסבר לעצם צמיחתו בתוניסיה ולהצלחתה של רחל סיס לכוננו

60 ח' בר-יצחק, "אגדות קדושים" כז'אנר בסיפורת העממית של עדות-ישראל: ע"פ מדגם של סיפורים בעל-פה על ר' ישראל בעל-שם טוב, ר' חיים פינטו ור' שלום שבזי, עבודת דוקטור האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ו.

61 Sh. Vance, *The Martyrdom of a Moroccan Jewish Saint*, Leiden 2011; ז' חסין, סוליקה הצדקת הרוגת המלכות, ירושלים 2012.

62 בילו וחזן-רוקם (לעיל הערה 6).

למרות היותה אישה שחדרה לתחום המסורתי הגברי. לא מצאנו הסבר גם לקשר שבין היישוב התוניסאי אל גטאר לבין החלומות, אם כי אין להתעלם מהילת הקדושה שנקשרה למקום כפי שמראים הממצאים הארכיאולוגיים, ההרמאיון, קדושה הממשיכה להדהד גם היום בעלייה לגבעת ללה גאלה ובתפילות הנשים המוסלמיות המתקיימות שם.⁶³

התעוררות הפולחן בישראל מובנת הרבה יותר, כפי שהראו מחקריו של בילו. הצרכים הרוחניים של בני עדות שונות לא מצאו מענה בדת הממוסדת בישראל, ובתהליך של עיבוד טראומות חזרו פולחנים שמקורם בארצות המוצא של בני עדות אלה וקנו להם מקום, בתיווך של חלומות ובהעברה בקרב מאמינים מפה לאוזן או בהודעות כתובות. לא מפתיע שמרכזי הפולחן של הקדושה מלקטאר נמצאים בפריפריה החברתית והגיאוגרפית כאחת, באזורים שיש בהם אוכלוסייה ניכרת שמוצאה בצפון אפריקה. פולחני הקדושים מבטאים שמירה על זהות ושייכות קהילתית בד בבד עם חיבור לדת, גם אם הפעילות אינה תמיד מתאימה לאמות מידה אורתודוקסיות בנות ימינו, כפי שאפשר לראות למשל בלבוש הנשים ובהתנהגותן בתצלומים מההילולה ברמלה בשנת 2019.

סיפורה של לקטאר הוא על־זמני ונע בין העולם המטפיזי לעולם הממשי, בין עולם הקדושים של מעלה לבין העולם של מטה ובין מרחבים גיאוגרפיים שונים. הגריבות בצפון אפריקה מכילות שרידים (או סיפורים על שרידים) שהגיעו מארץ ישראל, ואלה מסבירים במידת מה את השם גריבה, זרה, ואת המשמעויות שנוספו למילה זו – מרוחקת, מופלאה. אך עם השיבה לישראל הוחזרו השרידים הקדושים והאגדות על אודותם למקומם. בכך אפשר אולי להסביר את שינוי השם: בעוד בתוניסיה הייתה 'גריבת לקטאר', בישראל יש בתי כנסת, 'צלאת לקטאר'. לאחר השיבה אין עוד צורך בהדגשת הזרות והמופלאות של המקום, זה אינו האי פליא – כפי שכינה נחום סלושץ את האי ג'רבא – אלא בית כנסת שנושא בחובו את זיכרונם של מקומות קדושים שהיו בבחינת מקדש מעט בתוניסיה.

ד"ר חנה כהן־פרו, חוקרת עצמאית hannaperez@gmail.com
פרופ' אסתר שלי־ניומן, המחלקה לתקשורת ועיתונאות, האוניברסיטה העברית בירושלים,
הר הצופים, ירושלים esther.schely-newman@mail.huji.ac.il 9190501

63 אוייטיס ציינה שנושים נוצריות נהגו להצטרף אל חברותיהן המוסלמיות בעליות לרגל המסורתיות שלהן לקברי הקדושים המוסלמים, מאחר שלא היה להן בסביבתן קבר של קדוש נוצרי. ראו: A. Ouitis, *Possession, Magie et Prophétie en Algérie: Essai ethnographique*, Paris 1984